

Г. Гудзікевич,
аспірант

Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз
імені заслуженого професора М.С. Бокаріуса

ГЕНЕЗА ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ МАШИН ТА ОБЛАДНАННЯ В УМОВАХ РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Згідно із чинним законодавством нині судова експертиза є дослідженням на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів із метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу») [1]. Тобто передусім під час проведення експертизи фахівець як обізнана особа спирається на спеціальні знання з різних галузей знань. Спеціальні знання об'єднують професійні знання, навички та вміння особи у відповідній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла, оцінки майна (майнові права) та інших галузях, набуті ним у процесі навчання та практичної діяльності за тією чи іншою спеціальністю (фах), крім знань у галузі права.

Зауважимо, що проведення досудового розслідування, судового розгляду кримінальних проваджень і цивільних справ із визначення вартості машин та обладнання досить складно здійснити без залучення експерта-товарознавця та призначення судової товарознавчої експертизи. Під час проведення досліджень у даній галузі експерт-товарознавець спирається на свої спеціальні, фахові знання з комплексної, наукової дисципліни «товарознавство».

Варто погодитись з О.В. Шевченком, який у своєму дисертаційному дослідженні «Використання спеці-

альних товарознавчих знань під час досудового розслідування» стверджує, що «наукові товарознавчі знання сприяють розвитку «спеціального напрямку» – товарознавства, цей напрям пов'язаний з інтеграцією товарознавчих знань у теорію судової експертизи. Товарознавство дає можливість остаточно сформуватись судово-товарознавчій експертизі і сприяє її подальшому розвитку. Судово-товарознавча експертиза, її наукові, теоретичні, методичні основи виникають, формуються і розвиваються шляхом прямого запозичення даних, саме із товарознавства, цей процес можна вважати закономірністю безпосереднього базового формування і розвитку теорії судово-товарознавчої експертизи» [2, с. 41–42].

Для окреслення генези судово-товарознавчої експертизи пропонуємо розглянути деякі історичні етапи становлення та розвитку товарознавства та судової експертизи, що формувались окремо, але деякою мірою йшли паралельно, в умовах розвитку ринкових відносин. Нині, з отриманням результатів такої еволюції, є змога проводити товарознавчі експертні дослідження з визначення вартості машин та обладнання різних галузей національної економіки. Перше академічне визначення товарознавства надав німецький учений Іоганн Бекман у XVIII ст.: «Товарознавство – наука про властивості, одержання



та дослідження товарів, а також про їхнє економічне значення» [3, с. 416].

У комюніке Міжнародної теоретичної конференції викладачів вищої школи з питань загального товарознавства, що відбулася у вересні 1962 р. в Лейпцизі, зафіксоване таке визначення: «Товарознавство являє собою природно-наукову дисципліну, предметом якої є споживча вартість (цінність) товарів» [4]. Зазначимо, що дане визначення частіше за все подається в науковій та навчальній літературі.

Глибше сутність термінів цієї науки розкрита у ДСТУ 3993-2000: «Товарознавство – наукова дисципліна, яка системно вивчає товари на всіх етапах життєвого циклу, методи пізнання їхньої споживної вартості (цінності), закономірності формування асортименту та вимог до якості для забезпечення ефективності їх виробництва, обігу та споживання.

Об'єктом товарознавства є товари, як продукти праці, для задоволення потреб споживача та методи їх теоретичного і практичного пізнання.

Предметом товарознавства є споживна вартість (цінність) товарів, закономірності її прояву і збереження» [5]. Натепер остаточно сформувався термін «товарознавство», який визначила у своїй праці «Товарознавство споживчих товарів» М.А. Ніколаєва, оскільки найбільше відповідає сучасним вимогам: «Товарознавство – наука про основоположні характеристики товарів, що визначають їхню споживчу вартість, і фактори забезпечення цих характеристик» [6].

Основоположниками товарознавства сучасності вважаються вчені-товарознавці Н.А. Архангельський, М.Є. Сергеев, Б.Ф. Церевітінов, Н.В. Чернов та інші. Ними визначені три найбільш вагомні етапи розвитку товарознавства:

– перший етап охоплює період із середини XVI до XVIII ст., який називають *товарознавчо-описовим*.

У 1575 р. з'явилася перша книга з товарознавства, що містить рекомендації «Як молодим людям торг вести і знати всьому ціну» з описом «всіх земель» різних товарів [7]. З'являються перші посібники з описом властивостей і способів використання окремих товарів – за абеткою. У цей час вже активно формуються ринкові відносини, що починаються із XIII ст. У результаті промислового перевороту та початкового капіталу склалася ринкова економіка, утворена на вільній конкуренції, або був сформований чистий капіталізм. За його умов, конкуренція – змагання між товаровиробниками за найбільш вигідні сфери застосування капіталу, ринку збуту, джерела сировини. Конкуренція є вкрай дієвим механізмом стихійного регулювання пропорцій суспільного виробництва. Розрізняють цінову конкуренцію, головним чином сформовану на неціновій конкуренції зниження цін, засновану на вдосконаленні якості продукції й умов її продажу. Зазначимо, що ознаками ринку є: значне число продавців і покупців; необмежене число учасників ринку; вільний вхід і вихід із нього; однорідність однойменних представлених на ринку продуктів; вільні ціни; відсутність тиску, примусу з боку одних учасників щодо інших. Застосування нових технічних відкриттів і виникнення нових галузей виробництва визначили концентрацію й укрупнення виробництва, виникнення монополій [8]. На цьому етапі вивчалися ознаки товарів, здебільшого експортно-імпортних (хутро, льон тощо), без їх класифікації, часто в алфавітному порядку. Наприкінці XVII ст. були розроблені перші технічні умови на льон. У XVIII ст. завдяки розвитку виробництва, успіхам природничих наук і створенню нових технологій виробництва товарознавство набуває товарознавчо-технологічного характеру [9, с. 33];



– другий етап розвитку товарознавства називають *товарознавчо-технологічним*. Технічні та технологічні дисципліни (матеріалознавство, технології виробництва товарів) дозволяють вивчати формування властивостей товарів, причини появи дефектів і шляхи їх усунення. На цьому етапі становлення товарознавства досліджується сировина, матеріали, напівфабрикати, готові вироби. На цьому етапі головна увага приділялася дослідженню споживчих властивостей товарів і впливу на них технології виробництва. Зазначимо, що особлива заслуга у становленні вітчизняного товарознавства належить Модесту Яковичу Кіттари (1825–1860 рр.), оскільки ним у 1860 р. у працях під єдиною назвою «Публічний курс товарознавства» була зроблена спроба дати класифікацію товару [10]. Вагомий внесок у розвиток товарознавства було також зроблено П.П. Петровим (1850–1928 рр.), Я.Я. Никитинським (1854–1924 рр.), Ф.В. Церевітіним (1877–1947 рр.). Під редакцією цих учених у 1906–1908 рр. вийшов підручник «Керівництво з товарознавства з необхідними відомостями з технології». Науковці добровільно досліджували товари й організували громадський та державний контроль якості найважливіших видів продукції, що стало початком боротьби з їх фальсифікацією. Така позиція вчених провідну роль у їхніх працях боротьби з фальсифікацією товарів та висвітлення способів її виявлення [9, с. 33].

По суті основи теорії ринку були закладені лише в XVII–XIX ст. представниками класичної школи англійської та французької політичної економії. До цього часу саме явище ринку перейшло в новий якісний стан. З розвитком мануфактур, а згодом і фабрик, виникає масове товарне виробництво. Межі місцевих ринків усе більше розширюються, формуються національні (внутрішні) ринки,

а потім і світовий ринок у глобальному масштабі. Головною фігурою на ринку стає промисловець, підприємець капіталістичного типу. Ринок перетворюється на основний механізм регулювання господарських зв'язків між людьми, охоплює всі сфери економіки [11];

– третій етап розвитку товарознавства називають *товарознавчо-формуючим*, він пов'язаний із науковими працями вчених-товарознавців проф. Н.А. Архангельського (1899–1961 рр.), Н.В. Чернова (1894–1971 рр.), Г.И. Кутянина та інших [7]. На даному етапі розвитку економіки перехід на ринкові відносини виявив пріоритет товарознавчих знань у комерційній діяльності. Зі зміною соціально-економічних умов послаблення контролю за якістю висунуло нові завдання перед товарознавством – дослідження нових товарів і нових споживчих властивостей уже відомих товарів з урахуванням останніх досягнень товарознавчої та суміжних наук. На даному етапі розвитку товарознавства спостерігається тенденція об'єднання двох напрямів – практичного та наукового, які доповнюють і збагачують один одного, а також дозволяють вирішувати нові проблеми та визначати шляхи розвитку товарознавства. У 30-і рр. відбувається диференціація товарознавчих знань із виділенням загальних і спеціальних розділів за групами споживчих товарів. Товарознавство харчових продуктів і товарознавство непродовольчих товарів стають двома самостійними навчальними дисциплінами. Подальший розвиток науки товарознавства впродовж XIX ст. позначився поглибленням досліджень фізичної, матеріальної сторони предмета, водночас удосконаленням оцінок комерційного боку, збуту товарів. Це відображено у двох визначеннях В. Пешля та Р. Томса, І. Гольферта, К. Охара, що наводить Е.В. Жиряєва у своєму підручнику [3].



Із середини ХХ ст. товарознавство відходить від детального вивчення сировини, матеріалів і технології виробництва виробів, більше уваги приділяється можливостям формування товарів із заданою споживною вартістю [7]. Товарознавство як наука в Україні формувалося в колишньому Радянському Союзі та фактично вивчало не стільки товар в економічному розумінні, скільки продукцію в технічному сенсі, тобто розвивалося як наукова теорія. У розвиток товарознавства непродовольчих товарів зробили внесок Н.А. Архангельський, А.І. Андрусевич, Н.С. Алексєєв, Н.В. Булгаков, В.Г. Зайцев, Н.І. Єгоркіна, Г.І. Кутятін, Т.С. Остановський, М.С. Сергєєв, В.П. Склянников. Значну увагу розвитку методології товарознавства приділяли українські вчені: Л.І. Байдакова, З.О. Гриценко, З.С. Порядкова, І.І. Мороз, Г.Б. Рудавська, Г.Ф. Пугачевський, Н.Я. Орлова, Б.Д. Семак, І.В. Сирохман та інші. Під їхнім керівництвом були проведені наукові дослідження в галузі товарознавства харчових продуктів і промислових товарів, які дозволили значно розширити банк даних про споживчі властивості товарів і методи їх дослідження. Як результат – істотне поповнення навчальної бази та підсилення теоретичного обґрунтування товарознавства. Водночас із навчальною літературою в Радянському Союзі видавалося багато довідкової й науково-практичної товарознавчої літератури, що внесла значний вклад у розвиток наукового товарознавства [12]. Історичним аспектам розвитку судової експертизи присвятили свої праці такі науковці, як: А.І. Винберг, Н.І. Клименко, Е.Б. Сімакова-Єфремян, Л.М. Дереча, І.А. Петрова, В.Ю. Шепітько, О.Р. Росинска, М.Г. Щербаковський та інші.

Судова експертиза від початку до середини ХІХ ст. розглядалася як використання спеціальних знань обізнаної особи з метою отримання даних, що можна прийняти як докази

у справі. Обізнаними людьми називали «осіб, які запрошуються до слідства і суду для спостереження і встановлення обставин, пізнання яких вимагає спеціальних відомостей у науці, мистецтві, ремеслі чи іншій області, для пред'явлення суду свого уявлення чи думки про такі обставини» [13]. Існують підстави вважати, що певні криміналістичні засоби та прийоми застосовувалися й у стародавній Русі. Ці засоби і прийоми знайшли своє відображення у правових актах Київської Русі, а саме в «Руській правді» [14]. Цим зумовлено формування етапів виникнення та становлення судової експертизи:

– перший етап (до середини ХІХ ст.) характеризується виникненням судової експертизи, збільшенням звернень судових органів до обізнаних осіб із метою отримання засобів доказування у справі на основі використання спеціальних знань і досягнень науки [15]. На першому етапі формування судової експертизи в Російській імперії, територія якої охоплювала й терени сучасної України, криміналістичні дослідження проводились головним чином у сфері судової медицини й у сфері аналізування документів і речовин. Так, Мануфактурна рада, Експедиція заготовляння державних паперів Міністерства фінансів надавали висновки на прохання слідчих і судових органів, зокрема, проводили дослідження у справах про підроблені грошові знаки, монети, цінні папери тощо [16];

– на другому етапі (із середини ХІХ ст. до середини ХХ ст.) спостерігається прагнення фахівців виявити закономірності проведення експертного дослідження з метою систематизації знань у конкретній галузі; виявлення нових можливостей для формування власних методів криміналістичних експертиз [15]. Після подій 1917 р., що привели до створення Радянського Союзу, в Україні були розроблені та введені в дію нові закони, зокрема й із процесуального судочинства; проведена судова



реформа; створені прокуратура, адвокатура, нотаріат. Ужито практичних заходів з удосконалення й підвищення якості розслідування злочинів, зокрема шляхом застосування науково-технічних засобів. Водночас удосконалювалася нормативна регламентація використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів. Кримінально-процесуальне законодавство радянської держави відмовилося від терміна «обізнані особи», прийнятого судовими статутами Російської імперії 1864 р., і ввело загальноvizначений у юридичній літературі термін «експерт» [17].

4 липня 1913 р. Державною Радою і Державною Думою Російської імперії схвалено Закон про заснування кабінетів науково-судової експертизи (далі – КНСЕ) у містах Києві, Одесі та Москві, який набрав чинності 1 січня 1914 р. Кабінети науково-судової експертизи очолили видатні вчені-криміналісти. У січні 1914 р. керівником КНСЕ в м. Києві був призначений С.М. Потапов. У цей самий час відкрився кабінет і в Одесі, керівником якого був призначений М.П. Макаренко, що керував цією установою до 1938 р. До основних завдань КНСЕ були віднесені проведення всякого роду досліджень, що належать до галузі криміналістики, за справами кримінальними – безкоштовно, за справами цивільними – за плату, у розмірі, який визначається за правилами Статуту цивільного судочинства [16].

З ухваленням у 1922 р. Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) в Україні було створено правові підстави для діяльності органів попереднього розслідування та судів. Перед ними постало завдання повного та всебічного дослідження всіх доказів. Для вирішення цих завдань значне місце відводилося використанню науково-технічних знань. У ст. 62 КПК був передбачений такий вид судових доказів, як висновок експерта. У 1923 р. видатний судовий

медик і криміналіст М.С. Бокаріус звернувся до Народного комісаріату юстиції УСРР (НКЮ) із клопотанням про створення в м. Харкові Кабінету науково-судової експертизи за прикладом двох таких структур, що були організовані в 1914 р. у містах Києві й Одесі. Для виконання науково-технічних досліджень за кримінальними справами Рада народних комісарів УСРР своєю постановою від 10 липня 1923 р. створює в системі НКЮ крайові кабінети науково-судової експертизи в містах Харкові, Києві й Одесі та затверджує положення про них [18];

– на третьому етапі розвитку експертизи (50-ті – початок 80-х рр. ХХ ст.) розробляються теоретичні основи криміналістичної експертизи, її категоріальний апарат; покладено початок розробці методології судової експертизи, сформульована ідея про виділення окремої науки – теорії судової експертизи [15]. Перше післявоєнне Положення про науково-дослідні інститути судової експертизи було затверджене Міністерством юстиції УРСР 27 грудня 1950 р. Це положення розширювало функції інститутів у галузі науково-дослідної роботи. Поряд із розробленням нових методів досліджень речових доказів і тактичних питань, пов'язаних із підготовкою та проведенням експертиз, положення передбачало обов'язки інститутів щодо розроблення питань теорії судової експертизи.

У 1960 р. ухвалений Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, сталися зміни в діяльності судово-експертних установ, у зв'язку із чим Міністерство юстиції УРСР 7 березня 1962 р. затвердило нове Положення про науково-дослідні установи судової експертизи. Міністерство юстиції УРСР 3 грудня 1971 р. затвердило статuti Київського та Харківського НДІ судових експертиз, що визначали завдання й форми їхньої діяльності на той час. Подальший розвиток системи інститутів судової експертизи йшов



у напрямку вдосконалення їх структури та функцій. Організовувалися структурні підрозділи для виконання нових видів експертиз, а створення відділень при інститутах надавало можливості територіально наблизити експертні установи до органів розслідування й судів [16];

– четвертий етап розвитку судової експертизи (із середини 80-х рр. ХХ ст. дотепер) характеризується розробкою теорії судової експертизи, її концептуальних основ, конкретизацією й аналізом її структурних елементів [15]. Постановою Кабінету Міністрів України від 25 січня 1995 р. № 52 «Про розширення мережі науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України» було створено:

– у м. Одесі – Одеський НДІ судових експертиз на базі Одеської науково-дослідної криміналістичної лабораторії судових експертиз;

– у м. Львові – Львівський НДІ судових експертиз на базі Львівського відділення Київського НДІ судових експертиз;

– у м. Донецьку – Донецький НДІ судових експертиз на базі Донецького відділення Харківського НДІ судових експертиз [19].

У 2002 р. на базі Дніпропетровського та Кримського відділень Харківського НДІ судових експертиз було створено Кримський і Дніпропетровський НДІ судових експертиз.

Зауважимо, що лише в 90-х рр. минулого століття в мережі науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України розпочато роботу нових напрямів досліджень, а саме товарознавчих. Потреба в товарознавчій експертизі з визначення вартості машин і обладнання з'явилась тільки тоді, коли в результаті промислового перевороту і початкового капіталу склалася ринкова економіка, утворена на вільній конкуренції; коли відбувся розвиток технічних та технологічних дисциплін і виникає масове товарне

виробництво. Результат – об'єдналися два напрями – практичний та науковий. Так, у 2003 р. співробітники Донецького НДІСЕ Міністерства юстиції України М.Є. Башкатова, В.П. Верестун, В.М. Скороход розробили та впровадили методичні рекомендації щодо визначення вартості машин та обладнання: «Загальний підхід до експертної оцінки машин та обладнання при проведенні судово-товарознавчих експертиз». Роком пізніше, у 2004 р., науковці Харківського НДІСЕ Міністерства юстиції України А.І. Лозовий, О.С. Донцова, С.М. Бобрицький, О.І. Стебіх узагальнили експертну практику різних груп промислових товарів у методичних рекомендаціях «Методика визначення вартості майна».

Нині для розвитку судової товарознавчої експертизи з визначення вартості машин та обладнання гостро постає питання щодо розроблення науково обґрунтованих методичних рекомендацій, які б відповідали вимогам сучасності.

Висновки. Товарознавча експертиза з визначення вартості машин та обладнання є досить молодим напрямом у судовій експертизі, яка почала свій розвиток тільки із другої половини ХХ ст., коли суспільство стало демократичним, активно обстоювало свої споживчі права в умовах розвитку ринкової економіки. Коли експертна практика накопила емпіричний матеріал, науковцями здійснено аналізування та систематизацію наукової й законодавчої бази для забезпечення потреб судочинства.

Стаття присвячена генезі загальної теорії судової товарознавчої експертизи з визначення вартості машин та обладнання в умовах розвитку ринкових відносин. Викладений матеріал узагальнює практичний досвід відомих світових учених, які присвятили свої наукові праці становленню та розвитку товарознавства



та судової експертизи. У статті простежуються та характеризуються основні історичні етапи становлення та розвитку товарознавства і судової експертизи, що формувались окремо, але деякою мірою йшли паралельно, в умовах розвитку ринкових відносин. Виділені та схарактеризовані основні етапи розвитку товарознавства та судової товарознавчої експертизи, розглянуті їхні особливості. На підставі отриманих даних було встановлено, що така наукова дисципліна, як «товарознавство» пройшла три основні етапи становлення до нашого часу. Зауважено, що початок становлення припадає на середину XVI століття. На основі проведеного дослідження встановлено, що етапи становлення судово-товарознавчої експертизи можна визначити як: товарознавчо-описовий (середина XVI – до XVIII століття); товарознавчо-технологічний (до XIX століття); товарознавчо-формуючий (з XIX століття до нашого часу). Зазначено, що початок формування судової експертизи стався значно пізніше виникнення товарознавства та припав на початок XIX століття. У статті виокремлено найбільш значущі чотири основні етапи розвитку судової експертизи, а саме: перший етап (до середини XIX століття) – виникнення судової експертизи; другий етап (із середини XIX до середини XX століття) – виявлення закономірностей проведення експертного дослідження; третій етап розвитку експертизи (50-ті – початок 80-х років XX століття) – розроблення теоретичних основ; четвертий етап розвитку судової експертизи (із середини 80-х років XX століття дотепер) – розробка теорії судової експертизи, її концептуальних основ, конкретизація й аналіз її структурних елементів. У статті проаналізовано вплив

розвитку суспільства в умовах ринкових відносин, у результаті якого і з'явилася судова товарознавча експертиза з визначення вартості машин та обладнання.

Ключові слова: судова експертиза, машини, обладнання, вартість, товарознавство, ринкова економіка, етапи розвитку.

Gudzikevich G. The genesis of the general theory of forensic commodity examination to determine the value of machinery and equipment in the development of market relations

The article is devoted to the genesis of the general theory of forensic commodity examination to determine the value of machinery and equipment in the development of market relations. The presented material summarizes the practical experience of world-famous scientists who have dedicated their scientific works to the formation and development of commodity science and forensic science. The article traces and characterizes the main historical stages of formation and development of commodity science and forensic science, which were formed separately, but to some extent went in parallel, in the development of market relations. The main stages of development of commodity science and forensic commodity expertise are singled out and characterized, their features are considered. Based on the obtained data, it was established that such a scientific discipline as "commodity science" has passed three main stages of formation to our time. It is noted that the beginning of which is from the middle of the XVI century. On the basis of the conducted research it is established that the stages of formation of forensic examination can be defined as: commodity-descriptive (middle of the XVI to XVIII centuries); commodity-technological (up to the XIX century); commodity-



forming (from the XIX century to the present). It is noted that the beginning of the formation of forensic science occurred much later than the emergence of commodity science, and occurred at the beginning of the XIX century. The article highlights the most significant four main stages in the development of forensic science, namely: the first stage (until the middle of the XIX century) – the emergence of forensic science; the second stage (from the middle of the XIX century to the middle of the XX century) – identification of patterns of expert research; the third stage of development of examination (50s – early 80s of the XX century) – development of theoretical bases; the fourth stage in the development of forensic examination (from the mid 1980s to the present) is the development of the theory of forensic examination, its conceptual foundations, and the concretization and analysis of its structural elements. The article analyzes the impact of the development of society in market relations, which resulted in a forensic examination to determine the value of machinery and equipment.

Key words: forensic examination, machines, equipment, cost, commodity science, market economy, stages of development.

Література

1. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038–ХІІ (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 1994. № 28. Ст. 232.
 2. Шевченко О.В. Використання спеціальних товарознавчих знань під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 317 с.
 3. Жиряева Е.В. Товароведение. 1-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 416 с.
 4. Зрезарцев М.П., Зрезарцев В.М., Параніч В.П. Товарознавство сировини та матеріалів : навчальний посібник. Київ, 2008. 404 с.

5. ДСТУ 3993-2000 «Товарознавство. Терміни та визначення». Київ : Держстандарт України, 2000.
 6. Николаева М.А. Товароведение потребительских товаров : учебник для вузов. Москва : Норма, 1998. 283 с.
 7. Моисеенко Н.С. Основы товароведения : учебник. Москва : КНОРУС, 2018. 414 с.
 8. Щербина Л.В. История экономики: конспект лекций. Лекция № 12. URL: <https://e-libra.su/read/453054-istoriya-ekonomiki-konspekt-lekciy.html> (дата звернення: 25.09.2020).
 9. Завдання та основні етапи розвитку фармацевтичного товарознавства / І.І. Баранова та ін. Соціальна фармація в охороні здоров'я. 2019. Т. 5. № 3. С. 31–37.
 10. Від курсу медичного товарознавства до кафедри товарознавства : монографія / за ред. І.І. Баранової. Харків : НФаУ, 2015. 224 с.
 11. Ермакова Л.И., Юдина Т.Н. Теоретические основы рыночной экономики и предпринимательства : учебное пособие. Москва : МГАП «Мир книги», 1993. 144 с.
 12. Артюх Т.М., Григоренко І.В. Теоретичні основи товарознавства : навчальний посібник. Київ : НУХТ, 2014. 263 с.
 13. Смирнова С.А. Судебная экспертиза на рубеже XXI века. Санкт-Петербург : Питер-принт, 2004. 874 с.
 14. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения «Русской правды». Москва : Изд. Моск. ун-та, 1953. 192 с.
 15. Орехова Е.П. Становление и развитие судебной экспертизы. Судебная экспертиза. Научные публикации. № 2 (42). С. 83–90.
 16. Комаха В.О. Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2002. 512 с.
 17. Белкин Р.С. Курс криминалистики : в 3-х т. Москва : Юристъ, 1997. Т. 3. 480 с.
 18. Положение о кабинетах научно-судебной экспертизы : Собрание узаконенный и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1923. Отд. 1. № 26.
 19. Про розширення мережі науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції : постанова Кабінету Міністрів України від 25 січня 1995 р. № 52.

